

ДО ВИХОДУ В СВІТ 5-ОГО ТОМУ «СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» У 20-ТИ ТОМАХ *

Наприкінці минулого року побачив світ черговий, 5-й, том академічного «Словника української мови» у 20 томах. Знаючи про увагу не тільки наукових кіл, а й широкої громадськості країни до цього словника, редколегія журналу пропонує увазі читачів деякі з робочих матеріалів до словника — висновок наукового редактора 5-ого тому О. О. Тараненка і внутрішню рецензію на том В. В. Жайворонка

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕЯКИХ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ПАРАМЕТРІВ ОДНОГО З ТОМІВ «СЛОВНИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» У 20-ТИ ТОМАХ

Нещодавно побачив світ черговий, 5-ий, том «Словника української мови» у 20 томах, що містить словникові матеріали на літеру **З**: з — зв'язнути. Якщо порівняти матеріали цього тому за кількісними та якісними показниками з відповідними матеріалами попереднього багатотомного академічного «Словника української мови» в 11-ти томах (це третій том СУМ-11), то можна констатувати істотні зміни в ньому як у доборі реєстру, так і в принципах семантизації, граматичного та стилістичного оформлення реєстрових одиниць, у наповненні його ілюстративним матеріалом тощо. Реєстр відповідної частини нового словника значно виріс — як результат подання в ньому нової лексики і фразеології та ширшого охоплення тієї частини словникового складу української мови, яка з різних причин свого часу не була представлена в 11-томнику, хоча, з іншого боку, в ньому відбулося й вилучення певної частини реєстрових одиниць, наявних у СУМ-11.

Основні статистичні дані в абсолютних і відносних цифрових показниках, що характеризують 5-ий том СУМ-20 у зіставленні з відповідною частиною СУМ-11, такі: загальне збільшення реєстру слів у межах зазначеного діапазону від з до зв'язнути становить 27,56% (у СУМ-11 тут було 7790 слів, тоді як у СУМ-20 — 9937 слів); за кількістю значень у багатозначних словах збільшення становить 26,80% (у СУМ-11 було 9395, тоді як у СУМ-20 — 11913 одиниць); за кількістю відтінків значень — 18,66% (було 2594, стало 3078); за кількістю ілюстрацій — 77,78% (відповідно 20250 і 36001); за кількістю фразеологічних та інших стійких сполучень слів — 34,99% (1209 і 1632). Якщо ж характеризувати обсяг реєстру всіх перших п'яти томів СУМ-20, що вже вийшли друком, то його зростання становить, порівняно з відповідною частиною СУМ-11, 59,28% (було 35188, стало 56046 слів).

Серед нових реєстрових одиниць 5-ого тому СУМ-20 багато загальноновживаної лексики (наприклад: *задзеркаля*, *зв'язківка*, *західняк* і *західнячка*, *загрипувати*, гніздо *заземлювати* / *заземлити*, *заземлення*, *заземлений* у нових, метафоричних значеннях та ін.; якщо СУМ-11 узагалі не подавав членів словотвірного гнізда *завужувати*, то в 5-ому томі СУМ-20 їх чотири, причому дериват *завужений* аж з трьома значеннями), суспільно-політичної лексики (*заветувати*, *заманіфестувати* та ін.), одиниць такої актуальної тепер тематичної сфери інформатики (*зависати* / *зависнути*, *запароловувати* / *запаролити* та ін.), лексики релігійної сфери; це також ширше залучення жаргонізмів, сленгізмів, професіоналізмів. Серед одиниць актуалізованих протягом останнього часу словотвірних типів слід відзначити тип віддієслівних де-

* Словник української мови : У 20 т.— К. : Український мовно-інформаційний фонд, 2014.— Т. 5.— 992 с.

риватів з префіксом *за-* зі значенням доведення чого-небудь до небажаного надміру, що став набувати помітного поширення з кінця 80-х років: *заабстрагувати, заавтоматизувати, заадмініструвати, забюрократизувати / забюрократизувати, заідеологізувати / заідеологізувати, занітрачувати / занітратити* («Не варто занітрачувати поля, аби виростити ранні овочі»: із журналу), *заполітизувати / заполітизувати, зарегламентувати, заформалізувати* та деякі ін. (з похідними: *забюрократизований, забюрократизованість; заполітизований, заполітизованість, заполітизовано, заполітизовування / заполітизування, заполітизовуватися / заполітизуватися; зарегламентований, зарегламентованість* і под.), а також типи прикметників і прислівників з префіксом *за-* із загальним значенням дещо надмірної наявності певної ознаки (див. нижче).

З іншого боку, з реєстру знято певну кількість тих одиниць, які були представлені, зокрема, в СУМ-11, але тепер розцінюються як такі, що не відповідають «духові» української мови і нормативним настановам нового словника. Це насамперед стосується явних росіянізмів на зразок *забастувати, забастовка, забастовщик*, одиниць таких словотвірних типів іменників і прикметників, як *заготовицьк / заготовищиця* і под., *заготовочний, закупочний, замазочний* і под., а також певних ідеологічно конотованих лексем попередньої доби, як, наприклад, *звїздини, заокеаничина*.

Виправлено низку явно випадкових недоглядів у тлумаченнях певних слів та стійких словосполучень. Так, одне зі значень слова *засівати* подавалося в СУМ-11 (і не тільки в ньому) з таким тлумаченням: «Посипати в хаті, кімнаті зерном, вітаючи з Новим роком» (тобто так, як це було, наприклад, у «Словарі української мови» за редакцією Бориса Грінченка). У СУМ-20 подано уточнення: «...вітаючи з Новим роком (за старим стилем)».

У плані подання членів словотвірних гнізд значно посилено принцип системного підходу з максимально можливим заповненням усіх ніш словотвірних ланцюжків: у назвах осіб це, зокрема, наведення корелятивів жін. р., у гніздах відносних прикметників та пасивних дієприкметників — подання похідних абстрактних іменників і прислівників (*закріпленість, «загнано дивитися», «загострено сприймати», заскляніло, зважніло* і под.), у дієслівних гніздах — широке подання корелятивів співвідносних видів, активних і пасивних дієприкметників від дієслів обох видів, віддієслівних іменників на позначення як закінченої, так і незакінченої дії (наприклад: *заблокування / заблокування, загороджування, загороджуваний, загострюваний, залишання, збиття, збільшуваний, збільшування, зважання* та багато ін.).

З метою поглиблення кодифікації та стилістичної класифікації словникового матеріалу за допомогою системи ремаркування у словнику досить послідовно проведено зміни, з одного боку, в напрямі посилення демократизаційних принципів у визначенні місця того чи того слова в стилістично-нормативній системі сучасної української мови, а з другого, — навпаки, в бік посилення нормативності словника.

Так, з одного боку, як і в своїх попередніх томах, словник за допомогою стилістичного перекваліфікування багатьох реєстрових одиниць демонструє розширення порівняно з попереднім етапом вітчизняної лексикографії регіонально-діалектної основи української літературної мови. Це кваліфікація одиниць, що маркувалися в СУМ-11 як діалектні або рідковживані, тепер уже як літературно-розмовних (наприклад: *застидати, застидатися, зашпортатися, зворохобити* та ін.), переведення до розряду стилістично нейтральної лексики, тобто слів, які вже не супроводжуються з метою стилістичного обмеження їх уживання відповідними ремарками, багатьох з-поміж тих одиниць, що раніше подавалися як розмовні (наприклад: *забагнувати / забанити, забарюватися і забарятися / забаритися, забгати, заборсувати / заборсати, забракнути, заброджуватися / забродитися, завдовжки, завертка, загамувати, задавнювати / задавнити, задатки, задля, задмухувати, законвертовувати / законвертувати, замешкувати / замешкати* та багато ін.) або рідковживані (*завивало, заволочувати / заволочити, загодовувати / загодувати, заготований, закрокувати, замордуватися,*

започатковувати / започаткувати та багато ін.; це стосується й окремих форм не-док. в., що досі кваліфікувалися як рідковживані порівняно з відповідними формами док. в., наприклад: *загаюватися, задавлювати*). Це ширше залучення до загальнолітературної мови багатьох одиниць західноукраїнської мовно-літературної практики. Зокрема, це стосується словотвірного типу прикметників та прислівників з префіксом *за-*, які в СУМ-11 подавалися звичайно з ремарками «західноукраїнське», «розмовне», «рідковживане», на зразок *завузький* «вужчий, ніж звичайно або потрібно; надто вузький», *заширокий, залегкий, заважкий, задосить* і под.

З другого боку, це переведення низки одиниць, що мали в СУМ-11 нейтральний стилістичний статус, до розрядів розмовної (наприклад: *завозити* «забруднити, засмальцювати», *заказувати / заказати* «забороняти», *закамарок, закапелок* та ряд ін.), рідковживаної або професійної (зокрема, з ремаркою «спец.») лексики. Це стосується, зокрема, одиниць, що сприймаються за своєю морфемною структурою або словотвірною мотивацією як явні росіянізми, тоді як у складі української літературної мови до них існують цілком нормативні питомі відповідники. Частина такої лексики взагалі вилучено з реєстру, до низки ж інших слів, досі широко вживаних у різних стилях і жанрах літературної мови, подано стилістичні ремарки, що переводять їх до розрядів розмовних або рідковживаних (наприклад, з ремаркою «рідко»: *завідуючий, завідуюча* у значенні іменників, *заключний*). Знято з реєстру (*задувка, засипка* та ін.) або подано з ремарками «розм.», «рідко», «спец.» відлієслівні іменники на *-к-а* у значенні дії: *завивка, закупка, закупорка, заправка, зарядка, зачистка* та ін. З позначкою «рідко» подано складні іменники з першим компонентом *зав-* (скорочення від субстантиватів *завідуючий, завідуюча*) і другим компонентом у формі ор. в. на зразок *завкадрими, завклубом, завфермою* і под., оскільки такі слова можуть бути абсолютно безболісно замінені у вжитку цілком нормативними іменниками з другим компонентом у формі род. в. *завкадрів, завклубу, завферми* і под. — на основі *завідувач / завідувачка клубу* і т. ін. Можна було б, звичайно, ставити питання й про повне вилучення слів на зразок *завклубом* з реєстру словника, але це суперечило б жанровому призначенню словника як лексикону не суто нормативного, а реєстраційно-нормативного типу, що подає лексику і фразеологію української літературної мови за її писемними джерелами від кінця XVIII ст., характеризуючи її відповідно до сучасних норм.

З-поміж тенденцій до дальшої демократизації української літературної мови в її розумінні колективом лексикографів СУМ-20 варто назвати й кілька випадків серед змін акцентуаційних характеристик слів — їх наголошування, приведеного у більшу відповідність до сучасної мовної практики за допомогою санкціонування їхньої акцентної варіантності: *зати́шний* (у наступному томі слід би дати також варіантність *зру́чний*); *заопі́куватися* (на своєму місці слід буде дати й *опі́куватися*); *завері́йти* (хоча у вихідному значенні тільки *завершити*: «завершити стіг»), *зали́йти* (пор. також уже зафіксоване в СУМ-11 явище коренево-суфіксальної акцентної варіантності в дієслові *закі́нчити*). В особових формах (2-ї і 3-ї ос. одн. та 1-ї–3-ї ос. мн.) док. в. дієслів з префіксом *зі-* подано варіантність наголошування *зі́б'єш*, *зі́б'є* і т. д., що має відбивати мовні особливості як південно-східного, так і південно-західного наріч української мови (так само слід буде дати в наступному томі *зі́гнеш*, *зі́пнеш*, *зі́рвеш*, *зі́ткнеш*; у попередніх томах так уже подано, наприклад, форми *віді́б'єш*, *віді́гнеш*, *віді́лєш* і под.)¹. Унесено корективи в наголошування іменників жін. р. на *-к-а* (зі значенням предметності) — з варіантним префіксально-кореневим або тільки префіксальним акцентуванням низки з них: *за́клє́йка*, *за́ма́зка* та ін. (пор. у СУМ-11: *заклє́йка*, *замáзка*).

¹ Пор. майже послідовне подання таких дієслівних форм з подвійним наголошуванням: *Погрі́бний М. І.* Орфоепічний словник. — К., 1984. — 629 с.; див. також: *Винницький В.* Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Л., 2002. — С. 341–344.

Зазнала змін і граматична характеристика ряду реєстрових одиниць — в основному як наслідок уважнішого погляду на їхню граматичну природу. Серед іменників це торкнулося передусім, по-перше, форм род. в. одн. іменників чол. р. на приголосний (з приведенням їх у відповідність до нині чинного «Українського правопису», наприклад: *загінець* — *загіню*, *закот* — *закоту*, *залісок* — *заліску* та ін.) і, по-друге, родових характеристик емоційно-оцінних слів — характеристик істот і предметів. Так, у назвах осіб (істот) відкориговано родові характеристики деяких іменників, що можуть стосуватися осіб (істот) обох статей, але одні з них (на -а, -я) справді належать до спільного роду: *зануда*, чол. і жін. (у СУМ-11 тут тільки жін. р.), інші ж назви істот (на -о) — тільки до чол. р. або подвійного чол.-сер. р.: *забудько*, чол. (у СУМ-11 це іменник сер. і жін. р.), *зайчисько*, чол. і сер. р. (у СУМ-11 це іменник сер. р., хоча в ілюстративному матеріалі до відповідної статті він цілком однозначно виступає як іменник чол. р.: «...Щоб *зайчисько* узимку сюди не забіг»). У дієсловах коригування граматичних характеристик словоформ стосувалося переважно категорії особи — це здебільшого заміна форм 1-ї і 2-ї ос. формами тільки 3-ї ос.: *завесніти*, *заглухати* / *заглухнути*, *заміщатися* та ін. Усунено також прикрий недогляд (у СУМ-11 та в інших словниках) з віднесенням дієслова *засопіти* до першої (у 2-й ос. одн.: *засопеш*), а не до другої дієвідміни (за зразком, очевидно, *засопти*), хоча наведена в СУМ-11 форма 3 ос. мн. *засоплять* (а не *засопуть*) була цілком правильна.

Значно адекватніше порівняно із СУМ-11 тепер подаються семантичні характеристики слів кількох лексико-граматичних розрядів.

Серед іменників це віддієслівні утворення зі значенням дії на -ння, -ття, які тепер значно послідовніше подаються в плані їхньої словотвірної мотивації як співвідносні з дієсловами не тільки на -ти, а й на -тися, наприклад: *звітування* — дія за знач. *звітувати* і *звітуватися*; *запилення* (рослин) — дія за знач. *запилити* і стан за знач. *запилитися* (так само *звуглення* та ін.).

Серед дієприкметників та співвідносних з ними за формою віддієслівних прикметників на -ний, -тий досить послідовно проведено розмежування (з формуванням семантичної структури словникової статті у складі двох окремих значень) між власне пасивними дієприкметниками і подібними до них дериватами від дієслів на -ся, наприклад: *закутаний* 1) дієпр. пас. до *закутати*; 2) який закутався у щось (у СУМ-11 у цьому, як і в багатьох інших подібних випадках, подано лише перше з цих значень, хоча серед ілюстрацій тут виступають і такі, як, наприклад: «Міські жителі ходили *закутані* в плащі»); так само: *замотаний*, *заряджений* («заряджена рушниця» і «позитивно заряджене ядро атома»), *заяложений*, *збовтаний*, *збурунений* та багато ін. (хоча, звичайно, в реальних контекстах уживання таких одиниць не завжди можна достатньо однозначно визначити їхню словотвірну мотивацію, пор. «*засоромлений* учень», «*заручена* дівчина» і под.)².

² Щодо категоріального статусу таких похідних від дієслів на -ся (*усміхнений* і под.), як і похідних від неперехідних незворотних дієслів на зразок *зблуканий*, досі існують різні погляди. Традиційно їх вважають «прикметниками, які лише структурно збігаються з дієприкметниками» (*Безтояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М.* Граматика української мови: Морфологія. — К., 1993. — С. 239); так вони подаються і в академічних тлумачних словниках української мови (СУМ-11; СУМ-20). Крім того, лексикографи, перебуваючи під «гіпнозом» наявності «пасивних» суфіксів, далеко не завжди помічають у таких одиницях факт подвійної мотивації. Так, словники (СУМ-11; СУМ-20) подають *втоплений* і *повішений* тільки як похідні від відповідних перехідних дієслів, хоча пор., наприклад: «...Бо там колись мій шурик утопився...» / Суддя сказав: «Усе це прикро, справді, / і ті млини, і *втоплений* шурик...» (Ліна Костенко. Маруся Чурай), «Але мужня жінка не зрадила нікого: вдосвіта її знайшли в камері *повішеною*. Перед смертю вона кров'ю видряпала на стіні: «...Вмираю замучена. Ольга Басараб»» (В. Муравський. — Газ. «Експрес», 2.02.2006). Дедалі більше, однак, поширюється погляд на них як на дієприкметники з неявно вираженою категорією активного стану (див., наприклад: *Гнатюк Г. М.* Дієприкметник у сучасній українській літературній мові. — К., 1982. — С. 52), хоча існують й інші погляди: це пасивні дієприкметники (*Русанівський В. М.* Історія української літературної мови. — К., 2001. — С. 335), це пасивні дієприк-

Серед відприкметникових прислівників на -о це послідовне виділення їх уживання як предикативів — здебільшого як відтінок основного значення, іноді як самостійне і єдине значення.

Серед дієслів це:

а) системне розмежування префіксальних утворень зі значенням одного з родів дії — фазовості (а саме — початку дії) і зі значенням просто док. в., щодо чого в тлумачних словниках української мови, зокрема і в СУМ-11, досі спостерігається значний різнобій і просто неадекватність семантизації, наприклад: *закортіти* — почати кортіти (пор. у СУМ-11: *закортіти* — док. до *кортіти*); у ряді випадків у семантичній структурі таких префіксальних дієслів вичленувано обидва названі значення — початку дії і док. в., наприклад: *запухиритися* («На калпозах *запухирилися* бульбашки» і «Крем для тістечок загус і *запухирився*»), *зболіти* («Писав, доки рука не *зболіла*», тобто не заболіла, не почала боліти, і «Од кашлю в грудях все *зболіло*») (так само: *заволохатітися*, *заопікуватися*, *заскніти*, *затомитися*, *затурбувати* та ін.);

б) якомога послідовніше подання похідних у словотвірному плані дієслівних одиниць за допомогою відповідних формул семантизації — з тим чи іншим відсиланням до твірного, опорного слова, а не шляхом вільного тлумачення (у СУМ-11 це було дуже непослідовно), наприклад: *защетинитися* — укритися щетиною (у СУМ-11 було так: «Вкритися жорстким, коротким волоссям (про обличчя, щоки і т. ін.)»). Особливо це стосується знов-таки одиниць зі значенням просто док. в. і зі значенням початку дії, наприклад: *загарпунити* — док. до *гарпунити*, *захмеліти* — док. до *хмеліти*, так само *затемніти*, *затепліти*, *захолодити*, *заяловіти* і под. (пор., з іншого боку, наприклад, у СУМ-11: *захмеліти* — «стати п'яним, сп'яніти», хоча на своєму місці є *хмеліти* — ставати хмільним, п'яніти; таким чином, подібні дієслівні кореляти нерідко подавалися в СУМ-11 не як співвідносні, взаємодоповнювальні видові форми дієслова, а ізолювано один від одного, як цілковито різні лексичні одиниці).

Отже, як засвідчує аналіз одного з томів нового академічного багатотомного тлумачного словника, це справді нове слово в українській лексикографії — не тільки за його кількісними показниками, поданням нової лексики та фразеології, осучасненням ілюстративного матеріалу тощо, а й за такими принциповими лексикографічними параметрами, як принципи тлумачення (у власне лексичному та лексико-граматичному аспектах), характеристика реєстрових одиниць у граматичному плані, насамперед у плані словозміни, а також синтаксичні параметри їх уживання, стилістична і власне стильова їх характеристика.

О. ТАРАНЕНКО

метники, які «втратили значення стану і наблизилися до ролі дієприкметника взагалі безвідносно до стану» (*Горпинич В. О. Морфологія української мови. — К., 2004. — С. 220*).